

MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE.

TÖBBEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTIK

BARÁTH FERENCZ ES BÖHM KÁROLY.

III. ÉVFOLYAM.

3. FÜZET.

1884. MÁJUS.

Megismeritek az igazságot, és az igazság
szabadokká térszen titeket.

János VIII. 32

TARTALOM:

1. A positiv philosophia rendszere. — Első közlemény. — *Böhm Károly.*
2. Spencer Herbert philosophiája. — Második közlemény. — *Lechner László.*
3. Értesítő. Böhm Károly. Az ember és világa. I. rész. bírálja *Schmitt Jenő.* — Dr. Kármán Mór. Logika és philos. Encyclopediája. bírálja *Böhm Károly.* — Dr. Wolff Hermann. Handbuch der Logik. bírálja *k.*
4. Gondolatok.
5. A philosophiai folyóiratokból.
6. Ujabb philosophiai művek.

BUDAPEST.

A SZERKESZTŐK TULAJDONA.

1884.

A »Magyar Philosophiai Szemle« megjelenik kéthavi füzetekben, tehát évenként összesen hat füzetben, legalább 30 ivnyi tartalommal.

A »Magyar Philosophiai Szemlét« a Magyar Tudományos Akadémia támogatja ugyan, de a lap szellemi irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

Előfizetési ár: egész évre **5 forint**. Egyetemek, theologiai intézetek s egyéb felső iskolák hallgatói, ha ellenőrizve történik az előfizetés, személyök részére évenként **3 forinttal** fizethetnek elő.

Minthogy ez évfolyamot már maga a szerkesztőség **adja ki**, azért a folyóirat **szellemi** (dolgozatok s egyéb tudósítások) és **anyagi részét (előfizetések, reclamatiók stb.)** **illető mindennemű küldemények a szerkesztőséghez** (*Böhm Károly, Deák-tér 4. sz., evang. főgymnasium*) intézendők.

Felelős szerkesztő: **Böhm Károly.**

Társszerkesztő: **Baráth F.**

WEISZMANN TESTVÉREK könyvkiadóhivatalában megjelent és minden hazai könyvtár által megrendelhető:

Dr SZALAY JÓZSEF

A

MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

Történelmi mű arcz- és csataképekkel, levelek hasonmásaival és térképekkel.

Egy earedév óta lakjuk a földet, melyet hazánknak nevezünk. E nagy idő leforgása alatt fömérdek csapás érte nemzetünket; sokszor megfogyatkoztunk számban és erőben, sokszor állottunk a sír szélén, de a magyarok istene, őseink karja és bölcsesége mindanyiszor megmentett bennünket a végső bukástól.

Ezer éves történetünknek minden lapja, minden betűje, egy-egy példa, egy-egy tanúság ránk nézve. Megállottuk a sarat a csaták véráztatta téerein, nem csüggedtünk el a leveretés nehéz napjaiban, s a miübl erőszak, jogtalanság megfosztotta nemzetünket: mindenkor visszaszereste az ész, az okosság, a súlyos állapotokkal megalkudni tudó bölcseség.

At hiszsaük tehát, hogy minden értelmes magyar embernek első kötelessége megismerkedni hazája történetével. Mert ha az édes anyatejjel magunkba szívjuk is mindnyájan a hazaszeretetet, de ez a szeretet csak akkor izmosul forró, tántoríthatatlan ragasszkodássá, ha nemzetünk történetéből látjuk a felénk intéő példákat: ha megismerjük a nagy Hunyadiakat, a Zrínyiek lelket emelő önfeládosását, a Bethlenek ügyes politikáját, a Rákócziak magasstos honszerelmét.

Nemzetünk viszontagságos multját sok becses mű tárgyalja, tudósaink napról-napra több, eddig homályban volt lapjára derítenek buzgó kutatásaik alapján új fényt, de nincs oly mű irodalmunkban, mely mind ezen kutatások felhasználásával, de mégis önálló itélettel, egyszerű, világos nyelven, népies előadásban beszélne el történetünket.

A teljes mű 3 nagy 8-ad ivretü kötetből áll és díszes táblákba kötve 17 forintért kapható; de azért 30 kros füzetekben is folyton rendelkezésre áll.

Megjelent és **KÓKAI LAJOS** könyvkereskedésében (IV. Károly-utca 1.) kapható:

AZ EMBER ÉS VILÁGA.

PHILOSOPHIAI KUTATÁSOK.

Irta:

BÖHM KÁROLY,

ev. főgymn. tanár.

ELSŐ RÉSZ:

DIALEKTIKA VAGY ALAPPHILOSOPHIA.

Ára : 3 frt.

A POSITIV PHILOSOPHIA RENDSZERE.

Bizonyos lázas kapkodást, megállapodott módszer hiányát, a cél iránti ingadozást s ezen okoknál fogva mindenféle irányban történő próbálkozást senki sem fog elvitathatni, mint a mai philosophia jellemzőit. A régi rendszerek, melyeket a század elején a német iskolák oly szaporasággal alkottak, többnyire holt alakzatok; elvétve találkozunk Hegel hiveivel; itt-ott félénken felemeli fejét Fichte egy-egy tanítványa (Fortlage); Herbart tanai, mumiákként, éltető erővel nem birnak, bár sokfelé vannak képviselőik; Schelling és Schopenhauer szép egyezésemben elődött fel s meg is halt azonnal Hartmann mystikájában. Mindenhol elhagyják a ma dicsért, holnap elvetett tételeket, s uj meg uj irányokban próbálják megállapítani a lélektant (Fechner, Wundt), a logikát (Boole, Jevons, Schuppe), s az egész philosophiát (pl. Avenarius gyenge ötlete a »legkisebb erőmértékről«); de eredmény nem észlelhető sehol, terméketlenek mind e munkák, mint a Vesta szüzei.

Ezen szomorú ziláltság mély bajnak a jele; sokkal mélyebben fekszik, mint rendesen gondolják. A philosophia elvesztette alapját, nem tudja, mit akarjon? s a mit akar, arról nincs biztosságban, helyesen akarja-e? A philosophia alapja és módszere van megíngatva s a tanok, a helyett, hogy ezen alapokat vizsgálnák, találmokra ágaznak szét minden irányban, hogy az általános szárazságban szétágazó felületes gyökerekkel mégis valami tápot nyerjenek. E táplálék azonban nincsen a felszínen; az emberi szellem mélyéből kell azt felszívni, ha a philosophia élni akar. Azért életre nem valók a tanok, melyek ezen irányban fel-fellépnek; nincs átfogó gondolat, nincs eszmei csira, melyből uj életet lehetne kicsalni. Ez általános bomlás közepén

csak két gondolat ad valamire való életet. Az egyik az, hogy az emberi ismeret alanyi feltételekhez van kötve; a másik az, hogy az emberi ismeret csak a t ü n e m é n y e k törvényeihez tud felemelkedni. A m a z a k r i t i c i s m u s n a k, e m e z a p o s i t i v i s m u s n a k a l a p g o n d o l a t a. Alapítóik idegenek voltak egymás számára; Comte csak részleteket olvasott Kant tanából; Kant nem élte volt meg Comte emelkedését, s ha ismerték volna is egymást, aligha értették volna egymást. Kant nem látott volna Comteban mást, mint nagy gondolkodót, Comte Kantban csak a metaphysikust ismerte,* kinek legfőbb tana még mindig a metaphysika bilincseiben fekszik.

S mégis e két tan alapján megegyezik s egymásra utal. Minél világosabban fogjuk fel a kriticismus végső eredményeit s vonjuk tanaiból a következményeket, annál biztosabban vezet el a positivismusra. Ha a kriticismus a tapasztalatnak határait s ismeretünk korlátait fürkészi s megállapítja, akkor negative utat készít a positivismusnak. Mert a positivismus a tapasztalat adatainak rendszeres összeállítása: a p o s i t i v i s m u s a v a l ó s á g p h i l o s o p h i á j a s é p e n e v a l ó s á g o t, m i n t i s m e r e t i s i s m e r h e t ő t á r g y a t b o n t j a f e l a k r i t i c i s m u s e l e m e i r e. Közös annál fogva mindkettőben a metaphysika tagadása, bármilyen név alatt s bármilyen alakban lépjen fel. E sorok írója egy kis cikkben** igyekezett azon tételt bizonyítani, hogy az emberi ismeret a metaphysikai igazságokat azért kénytelen elmellőzni, mivel a metaphysika a t ö r t é n é s t akarja megérteni, a mire emberi elme soha képes nem lesz. Azért a positivismus az egyedüli positiv ismeret; s hogy ezen álláspont a kriticismusnak végső consequentiája, azt művemben részletes dialektikával talán sikerült kimutatnom.*** Nem azt akarom mondani ezzel, hogy a positivismus, eddigi alakjában, kiegészítésre nem szorul; ellenkezőleg az a nézetem, hogy a positivismust a kriticismus segítségével el kell mélyíteni, azon alapokra fektetni, melyek minden tannál nélkülözhetetlenek, ha philosophiai jellemű akar lenni, az ismeretelméletre. A positivismusnak ezen alaphiányát Dühring

* Cours de phil. pos. VI. 621.

** M. Philos. Szemle II. évf. 245—258. l.

*** V. ö. Az ember és világa. I. R. Dialektika.

éles szeme régen látta s így fogalmazta: »Es besitzt keine Begriffs-kritik, oder, mit anderen Worten, es fehlt ihm so zu sagen diejenige Metaphysik, mit welcher man den metaphysischen Superstitionen selbst gewachsen bleibt« (Krit. Gesch. der Phil. 507. l. 3. kiad.). Ezen fogalmi kritikát igyekeztem én megadni a positivismuskak művemben, s ha az én fejtegetéseim nem is lesznek véglegesen tarthatók minden ponton, — de arról meg vagyok győződve, hogy a positivismus ez irányban kénytelen lesz dolgozni, valamint hogy a kriticismus, ha megszűnik philológiát és psychológiát űzni, mint eddig, saját logikája által a positiv philosophia karjaiba fog vettetni.

A kriticismusról nálunk sokan azt hiszik, hogy értik, s én nem akarom zavarni ezen boldogító hitet; bár meggyőződése az, hogy azok irnak róla legtöbbet, kik babonás metaphysikában nyakig ülnek öntudatlanul. A positivismus alapjaival s módszerével igen kevesen lesznek nálunk tisztában. A »positiv« elnevezés képes, ismeretességénél fogva, sok emberben azon hitet támasztani, hogy a positivismus a materialismussal, sensualismussal vagy más hasonló tannal rokon s hogy positiv mindaz, a mi való. Ezen felfogás, melyet a positiv jelzőnek alkalmazásából abstraháltam, igen téves uton jár. A positivismuskak ugyanis két egészen sajátos vonása van; a positivismus egyfelől tudomány, másfelől philosophiai jellemű. Azért a positivismus, mint tudomány, egyedül a való és megbizonyítható tanokat fogadja magába; még feltevéseinél is az a követelése, hogy igazolhatók legyenek s a minek igazolására, bármilyen oknál fogva, kilátás nincsen, azt keretébe nem veszi fel. De a tények magukban még nem teszik a tudományt positiv philosophiává. Philosophiává a mód szer által válik minden egyes tudomány; s e módszerben rejlik a positivismuskak titka s philosophiai jelleme, nem pedig egyes tanainak részleteiben.

Hogy ezen ingadozást a positivismus felfogásában eloszlassuk, ahhoz szükséges a positiv philosophia rendszerének közlése. Ezen szükség annyival nagyobb, mivel tudományos törekvéseink, bár positiv alapon nyugosznak, ennek philosophiai belátása nélkül csak töredékes és öszsze nem függő egyes kísérletekben fognak elveszni; holott ha a philosophiai egység élénk

tudatunkban marad, ez egység fogja a specialis kutatásoknak az irányt, a magasabb lendületet s a mélyebb alapot megadni. Más nemzeteknél a pozitív eszme csodálatos műveket hoz elő, mély gondolkodást s terjedelmes megfigyeléseket művészi egységbe forrasztva; ilyenek az angolok, a franciák, az olaszok s bizonyos irányban a német munkálatok is, melyek kisebb-nagyobb öntudatossággal a positivizmus alapján állanak. Hogy nálunk is így legyen, hogy egyelőre legalább a mi philosophiai irodalmunk öntudatosan tisztába jöjjön a jelen feladataival, azért vállaltuk magunkra, már hosszabb ideje, azon kötelezettséget, hogy a pozitív philosophia egész rendszerét fogjunk olvasóink szeme elé állítani. A feladat nehézségét mi, kik ezen munkára vállalkoztunk, igen jól ismerjük s a szives olvasó meg fogja engedni, hogy előzetesen jelezzük azon nehézségeket, melyeknek sikeres legyőzésétől függ a munka helyes elvégzése.

A pozitív philosophia nem abstract fogalmak fejtegetése, hanem a valóság concret kérdéseire való felelet. A hányféle kategoriáját ismerjük a valónak, annyi külön philosophiát foglal magában a positivizmus; ugyhogy ez nemcsak egy philosophia, hanem több tudomány philosophiájának egység (homogéne) egysége. A concret viszonyok megértése pedig függ az illető tudománynak részletes és alapos ismeretétől. Én nem ismerek a jelenben embert, ki ezen feladatnak helyt állhatna; egy új Comte, ki minden szakot alaposan áttanult s átgondolt (nem »átphantasirozott«, mint Hegel (Dühring szavai szerint) és Schelling), nem fog egyhamar támadni, már csak azért is, mert a mi tudósaink kiképzése egészen irrationalis módon történik. Minthogy magam nem bírok azon részletes ismerettel, melyet szakemberektől az egyes tudományokban méltán megkövetelhetnek, azért a feladatot úgy véltem megoldhatni, hogy az egyes tudományok philosophiáját szakemberekre bízom, kik ezen, a mi philosophiai s tudományos viszonyaink által elkerülhetlenül követelt munkában segédkezet nyújtani sziveskedtek. Az exact tudományok philosophiájának összeállításában nekem részem nincsen. De mivel a pozitív philosophia ezen egyes tudományok philosophiáinak egysége, melyben azok, gondolataik s törvényeik logikai összefüggése szerint helyet foglalnak, — azért arra kellett ügyelni, hogy a tannak ezen homogen

egysége, a részletes kidolgozás dasára, csorbát ne szenvedjen, hogy az egyes részletek folytonosságban függjenek össze, áthatva a közös módszer egységes szelleme által s ezen keretet és összefüggést fentartani, ez volt az én részletem a positiv philosophia rendszerének összeállításában. Ily módon talán sikerül a részletekben biztos és alapos ismeretet s az egészben az összefüggést megőrizni. Mert mi nem kívánunk á t a l á n o s ismertetést adni, milyent némely philos.-történelemben, bár azt is csak elvéte találunk; a positivismus positiv tények rendszere, positiv törvényeknek logikailag megindokolt összefüggése. S ezen oknál fogva részletes ismeretek láncolatát kell felhoznunk, hogy a szives olvasó a rendszer szellemét tüzetesen és helyesen láthassa.

Felesleges említenem, hogy a mi dolgozatunk egyenesen a forrásból van merítve, minthogy a positiv philosophia rendszere semmi nyelven nincs oly alakban összeállítva, milyent mi az ismertetésnél szükségesnek találtunk. Dolgozatunk pedig a tárgy természete szerint két részre oszlik, melyeknek elseje Comte életével és műveivel foglalkozik, másika pedig a rendszert magát fejti ki. Még pedig a következő részletes beosztással.

1. A positiv philosophia általános jelleme; módszere és belső szerkezete.

2. A matematika és astronomia philosophiája.

3. A physika }
4. A chemia } philosophiája.

5. A biologia philosophiája.

6. A sociologia, magába foglalva a történelem philosophiáját.

A most meginduló cikksorozatnak közelebb jellemzésére legyen szabad még a következőt hozzá toldanom az eddigiekhez. Én igaznak elismerem a positivista iskola azon ágának, mely Pierre Laffitte vezetése alatt, mint positivista társaság és szövetség, társadalmi téren és irodalmilag propagandát csinál a positivismusnak, azon állítását, hogy Comte élete és műve egy egységes és folytonos egész. Comte életének vázolása ezt nyíltan fogja elismerni; azon Comte, ki 1822-ben a fejlődés három korszakát feltalálta, ugyanaz, a ki 1851-ben, mint az emberiség főpapja brevét irt. Az ő élete egységes és folytonos egész. Ez azonban nem akadályoz annak elismerésében, hogy ezen folytonos egység részei

a philosophiára nézve igen különböző értékűek. Legyen a positivismusként, ha kívánja, mint vallásnak is sikere; alapítójának nemes gondolkodása s finom érzése e téren is tiszta ösvényen fogja vezetni ragaszkodó tanítványait. De én Littré nézetét osztom, hogy azon tanok, melyek Comtetól 1845 után lettek hirdetve, a positiv philosophia keretén túl esnek s annak jellemvonásait többé nem bírják felmutatni. Én a positivismus alatt tudományt és philosophiát, azaz elméletet értek, melyet logikai jelleme és módszere sajátos alkazzattá tesznek. Jövendőlések, melyeket valaki az emberiség sorsa felől kockáztat, nem tartoznak a positiv philosophiába; de egyáltalában nem az igazi philosophiába. Azoknak ott van helyök a theologiában, hova Comte végtére is lehajtott a fáradt fejét, ott van helyök a metaphysikai speculációkban, egy Schopenhauer, egy Hartmann vagy a metaphysikai socialisták ugynevezett elméleteiben, illetőleg ábrándozásaiban. A philosophiát ilyen visszaeséstől tisztán kell megóvni.

A mi cikksorozatunk annál fogva csak az 1845-ig terjedő korszakot fogja felölelni, s alapjául vesszük a »Cours de philosophie positive« hat kötetét, valamint mellékesen az ez időbeli kisebb iratokat. A positivismus ezen iránya az, melyet Littré, Wyrouboff, Stuart Mill értenek positivismus alatt helyesen. Ellenben a Pierre Laffitte főpapsága alatt álló iskola nézeteit tárgyalni nem fogjuk; a »Politique positive« és a »Synthèse subjective« című művekre hivatkozás csak akkor lesz, a mikor ellentétük által az igazi positivismus tanait jobban lehet megvilágítani. Comte tanának ezen második alakját s az iskola sorsát egy más alkalommal részletesebben fogjuk tárgyalni, ha majd az igazi positivismus tanaival elkészültünk.

Első Rész. Comte Ágost élete és iratai.*

I.

Qu' est-ce qu' une grande vie?
 »Une pensée de la jeunesse ré-
 alisée par l'âge mûr.«

Alfred de Vigny.

Ha valaha, úgy Comtenál igaz az, hogy az egyéni élet változatai az író tanainak fejlődésére a legnagyobb befolyással bír-

* Comte életrajzánál felhasználtam: Dr. Robinet, Comte orvosának művét: Notice sur l'oeuvre et sur la vie D'Auguste Comte. Paris 1864.,

nak. Egy határozott jellemű egyéniség körülvéve találja magát családjá kötelekeitől, hazájának politikai viszonyaitól s a társadalomban szereplő pártok és egyesek hatásától. S kezdődik ezek között az egyéniség sajátos fejlődése; azon tényezőket, melyek természetes jellemével ellenkeznek, öntudatosan visszaveti, s öntudatlanul ragaszkodik azokhoz s meghajlik azok előtt, melyek egyéniségének természeti hajlandóságával egyeznek. Öntudatlanul, mert van eset arra, hogy egy ilyen érzelmi tényező a férfiú egész rendszeres gondolkodását megváltoztatja s ő maga azzal igyekszik magát e felett megnyugtatni, mintegy maga előtt igazolni, hogy ez új tant, következetlenül, a régiben praeformálnak véli s abból származtatja. Pedig nem a tan fejlett, hanem az ember érzelmei.

Comtenál is ez az eset forog fen. Az első időben, mikor még szereplése kezdetén állott, merően logikai, szigoruan matematikai irányban fejlődik értelmi ereje; az értelmileg bebizonyíthatónak rendszeresítésére igyekszik. S ez tette nagygyá e rendkívüli férfiut. De az értelem száraz élete, melynek functiói a tudományra nézve egyedül határozók, a teljes, az egész embert ki nem elégíti; önkénytelenül ébrednek benne a sympathikus hajlandóságok, melyeket kezdetben az értelem szigorúsága háttérbe szorított s elhanyagolt, s lassan megerősödvé, tápot nyerve egy alkalmi okból, elváltoztatják a logikai szigorúságot rajongó, mystikus szerkesztéssé, megváltoztatják a gondolkodás eddig követett módszerét. Az irány, melyben Clotilde de Vaux szeretetre méltó egyénisége Comte gondolkodását terelte, nem volt új, már az első műveiben rejlenek csirái, melyeket a nevelés plántált beléje, hogy az ész tiszta irányát idővel meghamisítsák; e tan azon légkörben van előképezve, melyben Comte első gyermekkorában mozgott, a katholikus egyház vallásos érzelmeiben s azon társadalmi hálózatban, melyet a középkori egyháznak bámulatra méltó alkotása a modern életbe is oly élénk erővel tudott átszármaztatni. Mert Comte mind végig katholikus volt; meg akart szabadulni minden vallástól,

melyben számos igazoló okmány található. — Továbbá Littré E. Aug. Comte et la philos. positive, 3-éme éd Paris. 1871. A két mű sok tekintetben eltér egymástól s így a valószínűbb felfogáshoz csatlakoztam az egyes részletekben, kivált Comte nevének jellemzésénél.

de annak a társadalmi nagy alkotmánynak befolyása alól, melyet a katolikus egyház képez, megszabadulnia nem sikerült. Tagadta, ugyhogy tanítványai tréfásan azt mondták róla: »Comte apa egyenletbe tette az Istent s nem talált csak imaginair gyököket számára«, * s műveiben mégis igyekezett az általa tagadottat vissza állítani. Társadalmi ideálja előtte állott megvalósítva a catholicismusban, s bár örök lételet hevesen tagadta, a mi positiv tana van a társadalom berendezését illetőleg (a második időszakban), az ezen alkotmánytól van elvonva.

Családja szigoruan katolikus és monarchikus érzelmű volt. Anyja, Mme Rosalie Boyer »buzgón gyakorolta a catholicismust s osztotta férje monarchikus nézeteit.«** S habár Comte a nevelési módszer folytán korán elhagyta családjá ezen irányát, a hatás eltörülhetetlenül megmaradt s hosszabb ideig el lévén nyomva, mégis érvényt szerzett tanaiban s későbbi nézeteiben. Családja különben szerény viszonyokban élt, mert atyja, Aug. Louis Comte, pénztárnok volt Hérault département egyetemes pénztáránál.

Comte Agost szül. 1798. jan. 19. Montpellierben.*** Nevelését már 9 éves korától fogva a város lyceumánál nyerte, mint benlakó tanuló, külön családjától, testvéreitől s itt fejlettek ki azon forradalmi nézetei, melyeket későbbi műveiben a theologia és az állami tanok terén hangoztatott; mert 14 éves korától fogva minden theologiai hit nélkül volt s kevés sympathiával birt a királyság intézménye iránt. Tanulmányaiban kis alakja s gyenge testalkata dacára ép oly gyors előmenetelt, mint magaviseletében önállóságot és határozottságot tanusított. Kedvenc tanulmánya a matematika volt, minek folytán 16 éves korában Párisba küldték, hogy az École polytechnique-ban folytassa ez irányban tanulmányait. 1814 óta, hogy ezen intézetbe került, szabad idejét philosophiai és politikai művek olvasására fordította s nemcsak a 18. szd. irataival foglalkozott, hanem iskolatársainak tanúsága szerint komolyan gondolkozott korának forradalmi mozgalmai s azon alkotmányok felett, melyeket ezek létesítettek. E

* »Le père Comte avait mis Dieu en équation et n'avait trouvé que de racines imaginaires« (Rob. 184. l.).

** Robinet 114. l.

*** Teljes neve: Isidor-Auguste-Marie-François-Xavier Comte.

mellett részt vett az akkori mozgalmakban is, de végre 1816-ban egy répétiteurrel szemben megindított actio miatt egy ideig bezárták az École-t, melynek republikánus szelleme a restauratio embereinek nem tetszett. Comte ennek folytán Montpellierbe visszatért atyja házába, a hol még rendőri felügyelet alatt is állott, de néhány hónapi tartózkodás után Párisba visszatért, a hol élete végéig maradt.

Párisban matematikai magánórákból élt, a mit ő a »Cours de phil. pos.« VI. k. előszavában is jelez: »Dès l'origine de mon essor philosophique, — — — j'ai eu le bonheur de comprendre que mon existence materielle devait directement reposer sur des occupations professionnelles indépendants des mes travaux spéculatifs, dont le succès serait, par leur nature, trop lointain et trop incomplet pour jamais suffire à consolider ma position privée« (Préface personnelle. 10. l.). Mint ilyen vagyontalan, de független ember megismerkedett 1818-ban gróf Saint-Simonnal, kinek hatása alatt egész 1824-ig állott. E viszony végzetes volt Comte nézve s bár eltérő megítélésben részesült, indító és ébresztő hatását az akkor még egészen fiatal emberre tagadni lehetetlen. Comte eleinte lelkesedéssel ragaszkodott a szellemes grófhoz, s Mme Comte szerint e viszony valóságos szeretet színezetét viselte magán (Litré 13. l.); ideig »titkárja« is volt 300 frc. havi fizetéssel (a melyből azonban igen keveset kapott, »mais il ne reçut jamais que le premier trimestre de cet traitement« mondja Robinet 154. l.). Nézeteinek egyezése 1820-ig tartott, a mikor Comte nézetei megváltoztak s a viszony feszültté lett s Comte ezen viszonyban később nem látott semmi tudományos nyereséget. sőt ellenkezőleg akadályt saját tanainak kifejtésében.* Épen

* »Séduit par lui vers la fin de ma vingtième année, mon enthousiasme, jusqu' alors appliqué seulement aux morts, me disposa bientôt à lui rapporter toutes les conceptions, qui surgirent en moi pendant la durée de nos relations. Quand cette illusion fut assez dissipée, je reconnus qu' une telle liaison n'avait comporté d'autre résultat que d'entraver mes méditations spontanées, antérieurement guidées par Condorcet, sans me procurer d'ailleurs aucune acquisition. Tandis que divers contact personnels me firent alors obtenir les éclaircissements secondaires, dont je me plus toujours à proclamer les sources, celui-là resta dépourvu de toute efficacité réelle, scientifique ou logique.« (Politique positive, préface, p. XVI. tome III.).

igy ítél róla Robinet is, ki még azt is vitatja, hogy Saint-Simon Comteot kizsákmányolta. Másfelől Saint-Simon tanítványai Comteban csak a gróf szellemi szülöttjét tekintették, mi ellen Comte egy levélben, melyet Michel Chevalierhez, a Globe szerkesztőjéhez, intézett. (1832 jan. 13.), a leghatározottabban tiltakozik.*

Nézetünk szerint itt Littré közvetítő nézetében van az igazság.** Igaza van Comtenak, hogy Saint-Simon még sociologiai nézeteire sem vitte őt anyagilag, a positiv philosophia conceptiója teljesen Comte sajátja; ő minden tekintetben önálló munkatársa volt Saint-Simonnak s e két férfiú csak addig az ideig működhetett együtt, a míg az alapnézeteikben tagadhatlanul fenforgó alapkülönbség tisztán nem emelkedett tudatukba. Saint-Simon nem volt philosophus, hanem materialista, s e mellett deista; politikában soha sem emelkedett magasabbra az alkotmányos királyságnál; vallást nem alapított ujat, hanem visszament az eredeti régi keresztyén álláspontra. Végre egy fundamentalis különbség van a két férfiú közt, abban t. i., hogy Saint-Simon az ipar által vélt mindent megjavíthatni, míg Comte a meggyszűdés ujjászületésétől teszi függővé a társadalom regeneratióját. Mindezek igazak s bizonyítják Comte önállóságát. Azonban minden jótékony hatás nélkül e viszony még sem volt reá. A 18-dik századbeli tanok kritikái tanok; a 19-dik század társadalomtani iskolái ellenben organikus tanokat hoztak létre, azaz eszméket, melyek utmutatása szerint kellene a társadalmot újra szervezni. Amazok még a forradalmon belül vannak, emezek az emberi természet és a társadalom fogalmából igyekeznek társadalmi rendet szerkeszteni s ilyenek voltak Saint-Simon és Fourier tanai. Comte, ha egyebet nem, de ezen iránynak alap gondolatát mégis látta St.-Simonnál megvalósítva s ha talán magától is jött volna reá (a minek fessegetését Littré helyesen felesleges feltevésnek nevez), Saint-Simon tana mégis öntudatlanul is gyorsította nézeteinek organikus rendezkedését. S ez organismusnak előképe ott állott, mint fent említém, mind a két férfiú előtt egyaránt: a k a t h o l i k u s e g y h á z s z e r v e z e t é b e n.

* »Si vous vous en étiez informé avec plus de soin, vous auriez été convaincu, que je n'ai jamais fait partie, sous aucun rapport, de l'association saint-simoniennne, et vous vous seriez sans doute dispensé d'expliquer pourquoi je m'en serais séparé.« (Robinet 156. l.).

** Littré 11. l.

Comte irodalmi működése itt kezdődik. Lassan, az industrialismus befolyása alatt fejlettek ki nézetei, s a társadalmi törvényét csak 1822-ben találta fel. Ezen tanát egy nevezetes iratban adta elő: »Plan des travaux nécessaires pour réorganiser la société.« Ez irat először 1822. ápril havában jelent meg, egy füzetben, melynek címe volt »Du contrat social par H. de Saint-Simon.« Ujra kinyomatta 1824. ápr. »Système de politique positive« cím alatt. Már első kinyomatásakor sem irták rá Comte nevét azon ürügy alatt, hogy a minden theológiától megszabadult gondolkodással írott füzet a szerzőnek kegyes és katolikus családját bántaná. Most sem nyomták reá, sőt Saint-Simon azt kívánta, hogy »Catéchisme des industriels« felirattal jelenjék meg. A szándék nyilván való volt, feledéssel elfedni a nevezetes műnek szerzőjét, a minek Comte határozottan ellene szegült. Midőn St.-Simon e miatt a vita hevében azt mondta Comtenak, hogy, ha vezetésének nem akar alárendelkezni, akkor köztük közösség többé nem lehet; Comte makacs eiszántsággal elfogadta a felmondást, mely eredetileg talán nem is volt komolyan értve, s így megszakadt köztük a közlekedés 1824-ben. Akkor az ugynevezett »tanítvány« már régen túl volt mesterén s a mester többé nem értette a positiv philosophia megalapítását tervező tanítványnak magas reptű és alapos gondolatait.*

Comte ezen egész idő alatt magánórák után élt; érezte ugyan ennek nyomasztó súlyát és próbálta helyzetét fix állás

* Comtenak ez időből származott művei, melyeket maga is helyeseknek elismert időrendben a következők: 1) Séparation générale entre les opinions et les désirs. 1819. Jul. — 2) Sommaire appréciation de l'ensemble du passé moderne (közölve 1820-ban az Organisateurben s St.-Simonnak tulajdonítva). E műben van először fejtegetve a fejlődés kettős iránya: a décomposition és récomposition, melyet a sociol.-ban később annyira felhasznált. — 3) Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société. A füzet a fejlődés három stadiumát fejezi ki: theologia, metaphysika és positivismus. — 4) Considérations philosophiques sur les sciences et les savants. Megj. 1825. a Producteurben. Az iratban a pouvoir spirituelle szükségességét mutatja ki. — 5) Considérations sur le pouvoir spirituelle 1826. Producteur. Ehhez járul 6) Sur l'irritation et la folie. 1828. Journal de Paris. (l. az életrajz végén az összes műveket).

elfogadásával javítani, de sem azon terv, hogy Washingtonban az analysis számára tanáruul menjen, sem más lépései célhoz nem vezettek. Hogy mégis fentarhatta magát, azért az iskola mindenkör halálával tartozik két férfiúnak: Poinst és de Blainville hırneves tudósoknak, kik taníthatási alkalomról gondoskodtak s később is minden harcban pártját fogták a fiatal embernek, kiben a lángelmét már az Écoleban felismerte volt tanára Poinst.

II.

A megélhetés gondjai nem foglalták le annyira Comte erejét, hogy philosophiai s egyéb tanulmányait ne folytassa. Sőt éppen ezen időben kell keresni tanulásának legfőbb korszakát, mikor is Saint-Simontól elválva ismereteit a homályosan feltűnő positiv módszerrel rendezni s a positiv philosophia rendszerét kialakítani igyekezett. A lélekemésztő munka a különben is gyenge alkatu férfiúnak nem volt még elég; mintha a sors kiakarta volna próbálni szelleme horderejét, egy meggondolatlan lépést követtet el a fiatal férfiúval 27 éves korában, mely lépésnek beláthatatlan következményei alatt görnyedt tevékeny életének végéig. Van bizonyos rettenetes komolyság e lépés végzetszerűségében, s akár bűnös volt a nő, akár nem, a házasság, melyet 1825. febr. 19-dikén Mlle Caroline Massin-nel polgári uton, minden egyházi szertartás nélkül (a mit öregebb korában nagyon megbánt) kötött, a philosophus életsorsára nem volt kedvező hatással s »triste mariage«-nak méltán nevezi Robinet, valamint Comte Clotilde de Vauxhoz írt egyik levelében »mon fatal mariage«-ról s az ebből folyó »malheureuse situation domestique«-ról nem szünik panaszkodni. A két fél nem illett egymáshoz.

Már a házas élet kezdete is sajátságos körülmények közt indult meg. Comte, mint tudjuk, magánórák után élt; nejének vagyona nem igen volt. Ez okból Comte családja nehezen egyezett bele egy ilyen viszony megkötésébe, bár végtére reá állott, úgy hogy Comte nagy örömmel még 1825-ben Montpellierbe vitte nejét szüleihöz. Mert Comte szerette nejét; szerette még 1838-ban is, a mikor sok családi bajon mentek volt keresztül, 4 évvel elválása előtt; * s ezen indulatáról tanuskodnak összes

* Jellemzőnek gondolom egyik levelét, melyet 1838. sept. 26-án Avignonból írt nejének s azért hadd álljon itt egyik részlete. »Je ne saurais ma chère amie, vous écrire d'ici sans vous indiquer la sensation touchante.

levelei, melyeket utazásai közt nejéhez intézett. * Az első időben azon gondolkodtak, hogy pensionatot nyitnak s nagy szállást fogadtak, melyet azonban el kellett hagyni, minthogy várakozásaikban csatlakoztak. De mikor a nagy szállásból kihurcolkodtak s a Faubourg-Montmartreban no 13. fekvő szerény lakást fogadták, melyben Comte cursusát kezdte s beteg lett, akkor már oly passiókhoz voltak szokva, miket vagyoniuk nem elégíthetett ki; mert »ne pas épargner la dépense a été dans les goûts de M. Comte« (l. 34. l.) s Comte maga említi Clotilde előtt »mes habitudes invétérées d'heureuse insouciance philosophique« (R. 215). Hogy sorsán segítsen a Producteurbe kezdett írni (l. fenti íratait), de e foglalkozás nem felelt meg hajlamainak s azért egyik barátja tanácsát fogadva nyilvános felolvasások tartására szánta el magát, melyeket saját szállásán kezdett meg 1826. ápril 2-dikán.

A felolvasások tervezve voltak 72 ülésben 1826. ápr. 1-jétől 1827. ugyanazon napjáig. Fényes közönség, a legnagyobb tudósok sora, foglalt helyet s hallgatta a positiv philosophia első rendszeres kifejtését. Ott volt: Humboldt, Blainville, Fourier (a mathem.) Broussais, Poinsot, Charles Dunoyer, a fiatalabbak közül Eichthal, Montebello, Carnot, Cercler, Mongéry, Gondinet és mások. A terv, melyet Comte ez előadásában keresztül akart vinni, következő volt, miben a positiv philosophia első atakját láthatni:

Cours de philosophie positive en soixante-douze séances.

Du 1-er Avril 1826 au 1-er Avril 1827.

Préliminaires généraux. 2 Séances	} 1. Exposition du but de ce cours 2. Exposition du plan.
Mathématiques . . . . . 16 s.	
Science des corps bruts	{ Astronomie 10 s. {géométrie, mécanique.
	{ Physique . 10 s.
	{ Chimie - . 10 s.

que j'ai éprouvée en logeant dans le même hôtel que nous avons habité ensemble il y a treize ans, pendant vingt-quatre heures, et, ce me semble, avec satisfaction mutuelle. Sans occuper la même chambre que je reconnais parfaitement, je suis du même côté et obligé de passer continuellement devant la porte, non sans émotion, je vous assure. Vous le comprendrez, j'espère, en songeant, que je n'étais pas revenu depuis à Avignon« . . . (Litré e. m. 33. 1.)

* E levelek (nem mind, csak válogatva) közölve vannak Littré művében 1837—1839. évekből. Littré i. m. 452—483.

Science de corps organisés	} Physiologie . . . . . 10 s. } Physique sociale . . 14 s.
----------------------------	---

Az itt közlött program, csekély eltéréssel keresztül lett víve a »Philosophie positive« című munka 6 kötetében s jele annak, hogy Comte roppant szellemi munkát végzett volt. mielőtt oly logikai rendbe hozta volna saját ismereteit. Hogy kik voltak azon elődök, kiknek műveiből meritett legtöbb ösztönzést, azt maga idején látni fogjuk; a »positiv philosophiának« mint rendszeres egységnek, gondolata s annak módszere, az tökéletesen Comte sajátja. Maga a név »philosophie positive« Saint-Simon iskolájában használatos volt; már 1808-ban így szól Cartesről Saint-Simon: »il a senti, que la philosophie positive se divisait en deux parties« (Littré i. m. 30 l.); de a szó nem jelent egyebet, mint az ismeretek összességét s így vette azt Comte még 1822-ben. Már 1824-ben ez elnevezésnek meg volt a maga különös jelentése, a mint azt legelőször egy Eichthalhoz (1824. aug. 5.) irt leveléből láthatni. Itt így szól: »toutes les idées philosophiques qui y sont aujourd'hui quoique fort précieuses jusqu' alors, ne me paraissent avoir qu' un caractère simplement provisoire. Je parlerai un peu de cette relation dans la préface générale que je vous annonce et où j'expliquerai que le véritable titre de mes travaux serait philosophie positive.« Ugyan e levélben mondja, hogy positiv ismereteinket egy egységes egésznek kell encyclopaedice tekinteni.

Az elkezdett előadásoknak azonban iszonyu megszakításuk lett. Csak három előadást tartott, a negyediket egy hevesen fellépett elmezavarodás akadályozta meg. Ennek okait sokfelé keresik s Comte feleségét is bevonták, mintha családi bajai közreműködtek volna. Hogy házassága nem volt valami nagyon szerencsés s lelkét megnyugtató, az valószínű; a sok gond, melylyel a ház eltartása járt, bizonyosan elősegítette a bajt, de leginkább a fáradhatatlan, kimerítő munka, melyet a positiv philosophia megalkotására fordított, okozhatta e nagy elmének, bár csak ideiglenes, de mégis mélyen megszorító betegségét. Az amugy is megfeszített s kimerült idegzetet egy Bazarddal végbe-bement heves jelenet még jobban rendítette meg, mert Bazard átvette volt Comtenak nézeteit s mikor Comte követelte, hogy nevezze meg forrásait, Bazard ezt visszautasította. Munka, viszály

kivül a házon és belül, a megélhetés gondjai összehatottak e szomorú katastropha előidézésében, mely azzal kezdődött, hogy Comte saját neje ellen annyira fenyegető állást foglalt, hogy ennek többször menekülnie kellett. Végre eltűnt Párisból s megijedt neje, kinek St.-Denisből levelet írt, sok keresés után Montmorencyban találta, honnan de Blainville segítségével Párisba szállította. Itt Esquirol híres intézetébe adták, de Dec. 2-án, mikor onnan kibocsátották, állapota még nem javult volt. Ekkor értesítették Comte anyját, a ki Párisba érkezvén, fiát Esquiroltól átszállította Comte lakásába, hol egy valóban mélyen megrendítő lépést tétetett meg fiával. Comte, mint láttuk, egyházi szertartás nélkül esküdött meg feleségével. Anyjának, ki két lelkésznek befolyása alatt állott, szívében ez rendkívül nyugtalanította s így minden erővel meg akarta adni a polgári házasságnak az egyházi sanctiót. Lakása egyik szobájában tartották meg az esketést, a mélyen megszorító jelenetet, melynél az elmebeteg férfit a pap előadása közben ellenkező nézeteit fejtegette, míg végén a szerződés aláírásakor saját neve mellé oda tette hogy: Brutus Bonaparte (Littré i. m. 126).

A positivisták egyik része Comte meggyógyulását kizárólag anyja gondjainak tulajdonítja, valamint betegsége okául alattomban kivált nejét szeretik oda állítani.* Mindkettő igazságtalanság; ha Comte neje volt is indirecte együttokozója betegségének, de azon szeretetteljes ápolással, melyben beteg férjét részesítette, mikor Esquirol házából kivette, bizonyára elfelejteti azon hibákat, melyeket előbb talán elkövetett Comte ellen. Tény ugyanis az, hogy Comte anyja dec. 18-án eltávozott s hogy ezen-tul az összes ápolás gondjai Comte nejeire nehezedtek; s a ki meggondolja, hogy egy anya tébolyodott fiával képes volt vakbuzgóságában a fent említett szégyenletes lépést megtétni, az

* Ilyen tendenciosus s a gyűlölettől sugallott magyarázatot találunk Robinetnél is i. m. 171. »Les affectueux soins domestiques (melyeknek Comte maga tulajdonítja meggyógyulását a Phil. pos. VI. kt. nagy előszavában) ne sont autres, en réalité, que ceux de son excellente mère, accourue à Paris pour l'assister dans la maladie.« Az író ezen gyűlöletes megjegyzése azon vizályból nyeri magyarázatát, mely Comte halála után tanítványai s Comte neje közt kiütött s melynél Comte neje bizonyára nem járt el a kellő gyöngédséggel (l. alább)

tisztában lesz az iránt, milyenek voltak azon »affectueux soins domestiques«, melyekben anyja részesítette. Az 'egész betegség lefolyása Comte nejének szeretetteljes gondjairól tanuskodik s csak a pártosság elvakultsága szállíthatja le annyira érdemeit, mint Robinet tette.'

A gyógyulás különben lassan haladt előre; egy utazás Montpellierbe jótékonyan hatott a betegre s végtére az egészséges természet legyőzte a bajt s csak nagy ingerlékenység maradt hátra, mely párosulva azon leverő tudattal, hogy élte napját hosszabb ideig az elmezavar sötét felhője takarta el, mély bánatot s mélaságot okozott a férfinak. Ez (s nem »de nouveaux chagrins«, mint Robinet akarja) vitte őt azon kétségbeesett lépésre, hogy 1827. aprilis havában a pont des arts-ból a Seineba ugrott. Kihuzatván egy királyi őr által, véglegesen magához tért s ez idő óta nyugodtabban nézte elmult baját s folytatta tovább megkezdett nagy művét. S hogy e művet befejezhette, azt neje gondjainak köszönhetni s ezt mondja maga 1837. oct. 2. Marseilleből nejéhez (Caroline) irt levelében, mely Robinet minden tételét megszünteti. »Il (egy barátja) est très-certainement beaucoup plus guéri que je ne l'étais moi-même quand vous me tirâtes de chez Esquirol. Malheureusement, à la vérité, il n'a point de Caroline pour achever la cure« (Littre i. m. 140.). S azért igazat adunk Littre'nek, mikor azt kívánja, hogy mindazok, kik, mint a positiv philosophia tanítványai, abból értelmi s érzelmi nyereséget vonnak naponként, hálára legyenek lekötelve Comte neje iránt, a kinek gyengédsége nélkül egy nagy világosság kialudt volna az iszonyu betegség szerencsétlen hatása alatt.

III.

Comte életében felgyógyulása után nagy fordulat állott be, melyet méltán 1845-ig terjedőnek lehet tekinteni. Ez Comte életének fénykora (la grande époque, mondja Littre); mert ez idő alatt fejtette ki azon tanok rendszerét, melyek philosophiai tekintetben örökké valóvá tették működését, — ez időbe esnek törekvései, melyeket egy állandó tanszék elnyerésére tett s melyek meghiusulása egész jövőjének vagyoni és sok tekintetben erkölcsi vonása felett határozott.

1828 végén elméje egészsége egészen helyre állott volt s azért újból elkezdte tanítását, ez alkalommal nem lakásán, hanem az Athénée ban. Az előadásokat elkezdte 1829. jan. 4-dikén s ez alkalommal szerencsésen végezte is. Ez előadásoknak, melyekben hosszú tanulmányainak rendszeres gyümölcsét adta elő a válogatott közönségnek. írásbeli kifejtése adta a »Cours de Philosophie positive«-ot, melyet külön annonce-ban hirdetett s melynek terve már a későbbi műnek teljes vázlatát mutatja.* Comte már e hirdetésben is tisztán látja a positiv philosophia feladatát, elődjait s eltéréseit a többi irányoktól, valamint új felfedezéseit. A positiv irány kezdetét veszi Cartes és Galilei felfedezéseivel; itt lett kifejezve határozottan, hogy a tények megfigyelése az egyedüli biztos alap minden észszerű speculatio számára. A pos. philos. kezdetben matematikai kérdésekre szorítkozva, lassan a tünemények egyszerűsége szerint, kiterjedt az astronomia, physika, chemia és physiologia tüneményeire s így a positivismus képezi az emberi ismeret és társadalom végső stadiumát. De hogy a pos. philos. célját érje, szükséges, hogy teljes legyen s azért a maga keretébe a társadalmi tanokat is kell bevennie; szükséges, hogy rendszeresítse magát azaz az összes ismereteket egyszerű egységbe foglalja, mely egy közös módszerrel saját logikájuk alapján hierarchikus rendben magában foglalja összes positiv ismereteinket, anélkül, hogy egy közös törvényből kivánná levezetni. »Tout se réduit donc à une revue philosophique des sciences« (Annonce). Ezen munkálatnak 4 sajtóságos vonása van: 1. Követve az egyes tudományos ágak fejlődését, tapasztalatilag megállapítja az emberi értelem törvényeit. 2. Bevezeti az oktatás teljes reorganisatióját. 3. Új eszközöket nyújt az egyes tudományok továbbfejlesztésére általános szempontjai által és 4. befejezi véglegesen a forradalmi időszakot az európai államokban. Ezek az annoncenak fővonásai, melyekhez egy »programme de cours« van csatolva.

Az előadások befejeztével hozzá fogott azok megírásához. Mert eredetileg írva nem volt semmi; munkálkodási módja

* L. a két iratot Robinet i. művében a Pièces justificatives közt 3. 4. szám alatt.

egészen sajátos volt, a mit csak emlékezetének roppant ereje magyaráz. Tanulmányait ugyanis fiatal korában tette meg; ezek befejeztével többé nem olvasott, a mit szellemi diaetának nevezett. »A coursnak 6 kötetét egyenként ekkép készítette. Először fejben gondolta meg az egész tárgyát, a nélkül, hogy valaha irt volna valamit; az egészről átment a másodrendű csoportokra s ezekről a részletekre. Az egész tervet követte az egyes részeknek részletes terve. Mikor ezen először összes, aztán részletes feldolgozás be volt fejezve, azt mondá, hogy kötetje meg van csinálva. S ebben igaza volt; mert mikor az íráshoz fogott, mindazon ideákat újra megtalálta, melyek műve fonalát képezték, anélkül, hogy valaha valamelyiket elvesztette volna, s megtalálta kellő összefüggésükben s rendjükben.« Ekkép szerkesztette meg fejben 1826-ban a Cours-t, mely összes ismereteit magába foglalta. »A dolgozás ezen módja, a milyen hatalmas, oly veszedelmes volt; az 1826-diki catastrophe ennek bizonyosága.« (Littre i. m. 251. l.)

A Cours eredetileg 4 kötetre volt tervezve. Eleinte a tervezett terjedelem be lett tartva, de a sociologia, melynek a 4-dik kötetben kellett volna megjelennie, mint egészen új tudomány annyi munkát igényelt, hogy 3 kötetre kellett beosztani. Az 1-ső kötet, mely magában foglalta az általános előzményeket és a matematika philosophiáját, megjelent 1830-ban. A forradalom után kiütött kereskedelmi zavar, mely első kiadóját is tönkretette, 1835-ig akadályozta a mű további megjelenését. 1835-ben jelent meg a 2-dik kötet, magába foglalva az astronomia és physika tanait. 1838-ban közrebocsátá a 3-dik kötetet, melyben a chemia és biologia philosophiáját állítja össze. A 4-dik kötet, 1839-ben, csak a sociologia dogmatikai részét foglalja magában, azaz a tan politikai célját, tudományos szellemét és az emberi fejlődés általános elméletét. 1841-ben az 5-dik, 1842-ben a 6-dik kötet látta a napvilágot. E két utolsó kötet Comte legeredetibb alkotása, melyben az emberiség történelmének positiv constructionját és a pos. philosophia befolyását minden emberi műre találja az olvasó.

Tekintsünk el egyelőre e nagyszerű alkotás egész irányától s részleteitől egyaránt. A conceptio ujdonsága és a kivétel nagysága egyaránt oly művé teszik, melyhez hasonlíthatót, tudományos

belértékét, ébresztő hatását, s a gondolkodásra gyakorlott fegyelmzését tekintve, a mi századunk a philosophia terén felmutatni nem bír. Egy nagy gondolat, hajthatatlan erélyvel és szigorúsággal keresztül vive az ismereteknek beláthatatlan végtelenségén, biztos módszerrel a részletekben, átfogó pillantással az egészben, — mi nagyság volna az emberi művekben, ha ettől akarnák ez elnevezést megtagadni? Vessünk egy pillantást azon körülményekre, melyek közt e gondolatot az érett korban megvalósította s lehetetlen lesz megtagadni az embertől is a lelki nagyságot, melyet a philosophusban el kell műve miatt ismernünk.

Comte viszonyai ugyanis ez egész időben kevéssel változtak jobbra s a folytonos pénzzavar, melyben ez időszakon át, ellenségeinek aljas fogásai miatt látjuk, nyugalomra annyira szoruló elméjét folytonos harcra kényszerítette. Tudjuk, hogy Saint-Simonnál fizetése nem járt ki s hogy tanítással kellett családját fentartani; a pensionat, melyet nyitott, nem sikerült, egy nyeregsége volt mégis: az, hogy neve ismeretessé lett. 1831-ben pályázott az Écolehoz az analysis és mécan. ration. tanszékére, de hallgatással mellőzték. 1832-ben Navier, a Tudományos Akadémia tagja, kieszközölte számára a répétiteur helyét az École polytechnique-nál * s ez, valamint magánórái a Laville-féle intézetben, képezte egyetlen jövedelmi forrását. Így ment az 1840-ig, a mikor Dulong dicsérő említése folytán examinateur lett, mely minőségében Franciaország különböző vidékeit utazta be azon tanulók megvizsgálására, kik az Écoleba felvétetni kívántak. ** Minden egyéb kísérlete, hogy állandó helyet szerezzen, az École tanárai s a Tudományos Akadémia tagjai miatt hajótörést szenvedett, a mi őt, egyesülve más körülményekkel, 1842-ben egy végzetes lépésre indította, mely sorsát véglegesen tönkre tette.

* »répétiteur de la chaire d'analyse transcendante et de mécanique rationnelle«.

** Akkori jövedelmét Comte szokott nyíltsággal elsorolja John Stuart Millnak, egy hozzá 1842. jul. 22-dikén írt levélben: »az én fizetéselem csak 3000 fr. az École pol.-nál, mint examinateur, 2000 fr. mint répétiteur, s ehhez csatolok 3000 fr. mint tanár ezen kívül.« »Mais avec tous les accessoires, j'ai grand'peine à parvenir au chiffre total de 10,000 francs, qui, pour un homme marié, quoique sans enfants, ne constitue un revenu pleinement suffisant à mes besoins et à mes goûts que sous la condition de ne faire aucune économie pour l'avenir.«

Comte már 1831-ben pályázott volt egy tanszékre, de hallgatással mellőzték. 1835-ben egy újabb üresedés állván be, újra pályázott; de a helyet Liouville nyerte el, bár Navier Comte mellett foglalt állást. 1840-ben Navier halála folytán megüresedett azon tanszék, melynek eddig Comte volt répétiteur-je; de az Akadémia tagjai Duhamel-nak adták, Comtenak ez alkalommal az examinateur hivatala jutott, kivált Dulong magasztaló szószólása folytán. Ez alkalommal Comte az Akadémia elnökéhez egy iratot intézet, melyből a figyelmes olvasó könnyen belátja, hogy az Akadémia épen azon okoknál fogva nem választotta Comte-ot a tanszékre, melyeket Comte kiválóan maga mellett szólóknak tekint. Comte ugyanis, hivatkozva 1836-ban felterjesztett »tiszteletteljes megjegyzéseire«, azt hangsúlyozza, hogy az Akadémia beavatkozása a tanárok választására semmi tekintetben nem helyes, mivel az Akadémia mértéke a szakszerű részletes ismeretből van merítve, a tanárnak pedig nem specialitának, hanem philosophusnak kell lennie, ki tudománya alapelveiből származtatja tanítványai előtt a tan rendszeres részleteit. Már pedig igen gyakori az eset, hogy nagy tudománnyal rendkívüli tehetetlenség lehet párosulva, a mi a tanítást illeti. Hosszú anatói gyakorlatának sikere s philosophiai iratai egyaránt mutatják, hogy ő képes lesz e hivatásnak eleget tenni (»que mon aptitude effective correspond suffisamment à cette légitime ambition.« Paris. 1840. Jul. 27.). A levél sorsa igen jellemző. Két kikezdésének elolvasása után felállott egy akademikus úr (kinek nevét, mint a clique-élet egy bélyeges példányáét méltó az utókorra hagyni: Thénard-nak hitták az úri embert) kívánta, hogy a levelet ne olvassák tovább s Blainville ellenzése dacára (Poinsot is elhagyta Comte-ot) erőszakosan elnyomták a felolvasást. Az új szellem elől a legkisebb részt is el kellett zárni; Comte philosophiai pillantást kívánt a főiskolák tanáraiktól, — nem neveléséges kíváncsi ez egy oly intézet irányában, melynek élete a specialitas, melynek emberei bornirt specialisták, kik lelkükkel az egyetemes észszerűség megértésére soha sem voltak képesek! Comte veszedelmes ember volt; már mint vizsgáló is veszedelmes, annál inkább, mint tanár a bornirt szakszerűség példányaira nézve. Ő a ki a vizsgálatnál nem a részletnek, hanem az egésznek ismeretére fektetett fősúlyt, kinek

kérdései a tudományos képességnek s nem a betanult részletek ismeretének kipuhatólására voltak irányozva, — mikép is fordulhatott ily bizalommal az akadémikusokhoz? A fiatalság jobban értette s a követségek, melyeket a polytechnikusok Comte érdekében Aragohoz menesztettek, fényes elégtételt adtak az alattomos clique fondorlatai által vérig sértett férfiúnak. Barral, ki akkor tagja volt az Écolenak, igen helyesen írta 1863-ban »qu'il ne suffisait pas, pour être professeur à l'École, de faire un enseignement remarquable, qu'il fallait surtout être en communion d'idées avec les autres géomètres.« (Littré i. m. 244). Ezen eszmekölesönösség, világosan, nem volt Comte és az akadémia között; annál kevésbé azon érdek közösség, mely a tudományos kérdésekben egymással nem igen törődő akadémikusokat mindannyiszor összetömöríti, valahányszor egy új talentumot agyon hallgatni vagy, ha ez nem lehet, megfojtani szükségesnek találják.

Ezen itt vallott kudarccal párhuzamosan egy másik is érte a tevékeny embert. Comte, kinek pillantása az egyesről és részletről mindig az egyetemesre fordult, a tudományok fejlődésének előadását a polytechnikumon igen óhajtrónónak vélte s ez iránt előterjesztést tett Guizot-nak 1833. oct. 8-kán. Ebben kiemeli, hogy a tudományok történelmének lehetősége csakis a mostani században állott be; mert csak most állapította meg a matematika, mint minden positiv ismeretnek alapja, »csodálatos harmoniáját« a természettudományokkal, s most jutottak el a bonyodalmasabb tanok is, mint a physique organique, a positiv ismeret álláspontjára. A tudományok története, mely ezen positiv egység nélkül lehetetlen, viszont megszilárdítja az egységet, kiválasztja a történelmi traditióból a maradandó positiv tanokat és módszereket, s nélkülözhetetlen magának a történelemnek is megírásához, mely a tudományok történelme nélkül valóban alapos tárgyalást nem enged. Ezen okoknál fogva sűrgeti Guizotnál egy ilyen tanszék felállítását, melyre, nézete szerint, Franciaországban ez idő szerint csak ő volna alkalmas egyéniség (que seul encore je pourrais remplir de nos jours. Philos. posit. t. VI. p. XX.). Guizot Mémoires-jaiban megemlékezik Comteról, de nem épen kellemesen, mondván: »c'était un homme simple, honnête, profondément convaincu, dévoué à ses

idées, modeste en apparence, quoique, au fond, prodigieusement orgueilleux, et qui sincèrement se croyait appelé à ouvrir, pour l'esprit humain et les sociétés humaines, une ère nouvelle« (Robinet i. m. Pièces justifiées. no. 6. bis 430. II.). S végül azt mondja: »Quand j'aurais jugé à propos de la (chaire) faire créer, je n'aurais certes pas songé un moment à la lui donner.« Az első kérelem annál fogva egyszerűen elmaradt azért, mert Guizot, a ki sem mint tudós, sem mint államférfi nem számít, ha csak szerencsétlen alkotásai nem biztosítanak neki az utóbbi téren szomorú reminiscenciát, e gondolatnak, melyet Comte neki felajánlott, horderejét csupa dolyfösségben felfogni nem bírta. De Comte újból hozta fel 1846-ban de Salvandy miniszter előtt s újra 1848-ban, a mikor Littré is közbenjárt a ministernél. A bölcsek miniszterek azonban egyaránt visszautasították a gondolatot, mely Franciaország tudományos mozgalmáiban nagy lendületet hozott volna s ez irányban is első helyre állította volna a kezdeményezésben oly termékeny nagy nemzetet. A helyett Guizot, a gögös metaphysikus, ráfogja Comterra, hogy ez »la condition du matérialisme mathématique«-ban leledzik, s hogy nem bírja megérteni »eszméinek erkölestelen tévességét« (l'immorale fausseté de ses idées)!!

Ez időbe esik azon felül Comte tiltakozása, melyet a Globeban közzé tett 1832-ben jan. 13. Chevalier azon insinuatiója ellen, mintha ő a simonistákhoz tartoznék, kik akkor már vallásos felekezetként megalakultak volt (a miről fentebb szölvünk I. alatt).

Hogy ezen időszaknak rajza lehető teljes legyen, megemlítjük, hogy Comte a politikában ez idő szerint még a forradalmi iskolához tartozott, a melyet élte végén, mikor a conservativismusra tért, oly nagy indulattal kárhoztatott. Ezen meggyöződésénél fogva a juliusi forradalmat szerencsés eseménynek tartotta s tagja volt az »Association polytechnique«-nak, melynek megbizásából egy feliratot intézett a királyhoz is, kiemelvén benne, hogy miniszterei hátra felé haladnak a szabadságban s kérvén a királyt, hogy Franciaország ügyeit a szabadság ösvényén vezérleje előre. * S hogy nála a nép iránti rokonszenv nem volt üres

* Ezen irat, melyet Littré (sajátságos!) nem birt szerezni (i. m. 245.), olvasható Robinet művében Pièces justifiées. no. 7. (ha ugyan erre céloz Littré, de más nem lehet).

szó, élő tanubizonysága ennek az, a mit a nép adományait élvező akademikusok s professorok i n g y e n soha nem tettek, — hogy ő, a s z e g é n y v a g y o n t a l a n, kinek minden idejét önfentartására kellett volna fordítania, időt szakított magának arra, hogy 1831—1848-ig, tehát 17 éven keresztül i n g y e n népszerű előadásokat tartott az astronomiáról (a minoriták házában), melyben 1847-ben 200 communista is résztvett, kiket az előadások híre oda hívott volt. Ez előadások azonban nem szorítkoztak az astronomiára; kiterjedtek azok a positiv philosophia általános szellemére is s innen vette eredetét Comtenak egyik kisebb szép műve »Discours sur l'esprit positif.« *

Ily sokféle elfoglaltsághoz járult még fent említett dolgozói módja. Mihelyest készen volt a kötettel, leült s egy lélekzet vételre megírta. Az írás oly gyorsan ment, mint a nyomás. Comte neje félve nézte férje ezen életmódját; 1838-ban igyekeztek őt zenével szórakoztatni s azért az olasz színházban állandó karszéke volt, a mig pénzvisszonyai engedték. De mikor ez sem segített, Comte neje Blainvillehez folyamodott segítségért, a ki kérelmeivel Comte részéről megnyerte azon ígéretet, hogy ebédje után többé nem dolgozik; s így visszatért egyideig elmaradott álma is s a munkát egészsége kockáztatása nélkül végezhetette.

IV.

Az 1842-dik év Comte életében a legvészesebb változásokat hozta elő; még pedig kivált kettőt: elvesztette vagyoni támaszát s elvált nejétől. A két esemény megértése céljából szem előtt kell tartani a következő körülményeket.

Comtenak két állását (mint examinateur d'admission és mint répétiteur) évenként újból töltötte be az École tanácsa a hol a tőle annyira idegen »géomètres« túlsúlyban voltak. »Én nem kívánom« mondja Comte Préface personelle 32. l.-ján ** »hogy az én magán állásom megváltozzék vagy gyarapodjék, csak hogy tűrhetőbb és biztosítva legyen. Jelen állapotom, ha kevésbé kinos és kevésbé kétes lenne, eleget tenne az én főszükségleteimnek,

* Discours sur l'esprit positif. Prononcé á l'ouverture du Cours d'astron. populaire par A. Comte février 1845. (Extrait du Traité phil. d'astron. popul.).

** Cours de phil. pos. T. VI. Préf. personelle p. 32. sk.

sőt az én főkivánalmaimnak is. A mi a vénségről való gondoskodást illeti, ha valaha lesz helye, a francia nemzet önmagától fog tudni gondoskodni. De én kivált azt kívánom, hogy az én anyagi forrásaim ne legyenek évenként oda vetve az előítéletek és szenvedélyek despotikus önkényének, melyek ellen philosophiai pályámnak természetesen kell küzdenie fáradhatatlan erélylyel, mivel azok a legfőbb akadályt képezik az értelmi megújulás útjában, mely a társadalmi újjászületésnek alapfeltétele. Comte tehát, mint e sorokból láthatni, nem akar tovább folytonos függésben lenni egy neki ellenséges tanács önkényétől; mert ezen függés ránézve t ű r h e t e t l e n n é v á l t.

Comte továbbá a folytonos munka által ki volt merülve; az iszonyú betegség nyomai eltűntek volt ugyan véglegesen, de az újból felvett munka idegzetét még jobban merítette ki, s megrendítette gyenge egészségét. Bizonyára ez volt oka annak is, hogy ily erőszakos módon kívánt véget vetni a rá nézve t ű r h e t e t l e n állapotnak. S vonjuk bár kétségbe, hogy alkalmas lett volna a tőle használatba vett mód, mint Littré teszi (i. m. 306.); azt nem fogja senki kétségbe vonni, hogy az embernek, ki nemzetét oly művel ajándékozta meg, milyen a »Cours de philos. positive«, joga volt ahhoz, hogy állása ne legyen kitéve irigykedő bornirt emberek önkényének s hogy joggal méltatlankodott a sokfélekép nyilvánuló elnyomási, aljas szándék miatt. Az elkeseredettségnek, melyet lelkünkben az el nem ismerés okoz, legtermékenyebb talaja az elsigázott idegzet s a munka által halálosan elkinzott lélek.

De vannak itt egyéni momentumok is. Comte családi élete nem volt szerencsés; Littré, minden igyekezete dacára, ezt elvitatni s ellenkezőjét csak valószínűvé is tenni nem birta. Miné ingadozóbb lett állása s háztartása, annál nehezebben lehetett vele kijönni. Neje ugyan 1826 óta kimélte, mint Littré mondja, de ellentétesek voltak a felfogásban; Comte speculativ életre hajlott, neje tétlen elmélkedéstől óvni akarta. 17 évi együttlétk alatt bizonyosan sok kellemetlenségük volt közösen és a mi fő, — gyermek nem volt, ki az asszonyt férje dolgaiba való illetéktelen beavatkozástól bizonyos pontig eltávolította s a férfinak azon reális pontot nyújtotta volna, melyben mély kedélye összes

érzelmeit összpontosíthatta volna. Így nagyon érthető, hogy Comte »par suite d'une fatale inclination« egy oly asszonyhoz érezte magát kötve, ki »une femme dépourvue d'affection« volt; az az a házasság neki nem volt öröm, hanem igen nagy teher. Comte erre nézve J. Stuart Millhez irt egyik levelében ez értelemben nyilatkozik,* s nekünk ezt a lelki állapotát kell tekintetbe vennünk, hogy lépéseit megértsük. Helyesen látta-e Comte a dolgot vagy jobban ismerte-e az asszonyt Littré, az itt egészen mellékes dolog s az olvasó helyes ízlésére bízható ennek az eldöntése.

Eléggé világos ez előzményekből az, hogy Comtenak contemplációra hajlandó lelke nélkülözötte az ahhoz szükséges nyugalmat és egyensúlyt s a következményekkel nem törődve panaszos kiáltás tört ki méltatlanul kinzott szívéből, midőn a »Cours«-nak VI-dik kötetét világgá bocsátá. 1842. Jul. 19-én irta e kötethez azon nevezetes (fameuse) előszót, mely állásába került, a mint azt maga 1844. dec. 25-ként irt levelében Mill nek írja: »most kezdődött az ötödik és utolsó felvonás azon személyes drámában, melynek én vagyok a tárgya több mint két év óta. Ama nevezetes előszó vagy inkább a 6-dik kötet publicatiója képezte 1842. az első felvonást, melyet követett egy per, melyet én nyertem; jön azután, mint 3-dik felvonás, az én ideiglenes győzelmem 1843-ban, erre a súlyos vereség, melyet Ön ismer, 6 hónap előtt. A vége lesz kétségkívül 1846-ban, s ez meglehetősen sötétnek ígérkezik.« Az előszó röviden vázolja Comtenak életét, törekvéseit, állásának ingatagságát s azon ellenségeket, kik ellene szöveteztek a positiv philosophia miatt, úgymint a papságot, a metafizikai iskolát s a matematikusokat; mindezeket igen hevesen támadja, de kiváltképen egy jegyzetben (15-dik lap) Arago-t,

* Paris 1842. aug. 24. »Marié depuis plus de dix-sept années, par suite d'une fatale inclination, à une femme douée d'une rare élévation, à la fois morale et intellectuelle, mais élevée dans de vicieux principes et suivant une fausse appréciation de la condition nécessaire de son sexe dans l'économie humaine, son défaut total d'inclination pour moi n'a jamais permis, que sa tendance indisciplinable et desposique pût être à mon egard suffisamment compensée par ces affectueuses dispositions, seul privilége où les femmes ne puissent être suppléées et dont l'anarchie actuelle les empêche de sentir convenablement l'heureuse puissance.«

kinek személyes befolyásából származtatja az École-nál divatba jött elnyomási törekvéseket. »Toute personne bien informée sait même maintenant que les dispositions irrationnelles et oppressives adoptées depuis dix ans à l'École polytechnique émanent surtout de la désastreuse influence exercée par M. Arago, fidèle organe spontané des passions et des aberrations propres à la classe qu'il domine si déplorablement aujourd'hui.«

A kiadó Bachelier, ki Aragonak külömben is le volt kötelezve, olvasván e jegyzetet, kérte Comteot, hogy azt hagyja el, úgyszem fontos az a kötet tartalmára nézve; s midőn Comte e kérését megtagadta, a nyomást beszüntette. De Comte törvényes uton kényszerítette a nyomás folytatására mire Bachelier Comtenak tudta nélkül egy »Avis de l'Éditeur«-t csatolt a VI-dik kötethez*, melyben mosakodik az Arago ellen elkövetett hálátlanság látszata ellen s Arago egy oly nyilatkozatát közli, mely körülbelül annyit tartalmaz, hogy Comte a matematikához egyáltalában nem ért. Comte megkapván a maga példányát látta, mi van könyvében s a kalmárlélek ezen meghunyászkodási productumában méltán látván az irói jognak megsértését, pert indított Bachelier ellen. A pert megnyerte, Arago barátjai méltatlankodása dacára, s a törvényszék megítélte, hogy 1. el kell hagyni ezen Avis-t a még nála levő valamennyi példányból 2. felbontja a szerződést a Cours további kiadásaira vonatkozólag 3. Bachelier fizeti a perköltégeket (Comte 10,000 frank birságot kívánt a szegények számára.).

Ezen lépés után gyorsan következett a többi. 1843-ban, mikor Comteot újból kellett examineurnek választani, ezen előszó miatt hatalmas ellenpártja támadt az Écolenál s ő Mill előtt nem titkolja azon aggodalmát, hogy a helyet el fogja veszíteni. Ez alkalommal de Blainville és Poinsot még megvédték; a következő évben 1844. azonban 9 szóval 5 ellenében meg nem választását határozták el s ennél megmaradtak, bár a miniszter maga látszólag pártját fogta Comtenak. Comte csendesen tűrte a csapást; a harc kezdetén a közönséghez készült fordulni, de a kizárás bekövetkeztekor elállott ezen tervétől. Külömben Comte mindvégig elvi harcot látott sorsában s nem

* I. szövegét Littré i. m. 313. l.

birta elhinni, hogy személye ellen lett volna az egész hajsza indítva. Fájalta ugyan a dolgot erősen; de látván, hogy vannak férfiak, kik tanait méltatják, a martyrium gondolatában találta megnyugvását. Ez elismerés legelőször is Angolországból érkezett; David Brewster már 1838-ban írt róla egy cikket a *Reveu d'Edinburgh*-ban s 1843-ban Aug.-ban F. C. jellel a *British and foreign Review*-ban. Franciaországban Littré Emil írt róla a *National*-ban 1844—1850-ig, mely cikkek később egy könyv alakjában jelentek meg (*Conservation, révolution et positivisme*. 1852.). Ugyancsak 1852-ben Januáriusban a *Revue methodiste*, mely New-Yorkban jelent meg, méltatta Comte tanait.* Ez elismerés gyógyító ir gyanánt hatott Comte lelkére a megpróbáltatásnak ezen nehéz napjaiban.

A csapás azonban, melyet az *École* geometriái rámértek, anyagilag is érzékenyen sújtotta Comte-ot. J. St. Mill, kivel már 1843-ban közölte volt aggodalmait, ugyan ez évben felajánlotta neki anyagi támogatását; de Comte, ki már akkor a társadalmi osztályoknak kötelességeit rendbe hozta volt magánál, azon nézetben volt, hogy nem az egyes, hanem a társadalom gazdasági kötelesek a szellem munkásait díjazni s köszönettel bár, de mégis visszautasította Millnek »testvéri ajánlatát« (levél 1843. jun. 29.). Most, midőn a meg nem választatás folytán 5000 frcot vesztett évenként, kifejti Mill előtt állapotát s Mill értesítette Comte-ot arról, hogy e veszteséget három férfiú kész neki pótolni, úgy mint: Grote, a görög történelem híres írója, Molesworth és Raikes Currie. Ez történt Augusztus első napjaiban, mert Comte már Aug. 15-én felel s megköszöni. Az angol segély 6000 frcra rúgott; 3000-et azonnal, a többi 3000 frcot 1845. febr.-ban kapta. Mill ezen kívül felkérte, írjon az angol folyóiratokba, vagy ő, vagy Bain, vagy Lewis majd fordítják dolgozatait. De a terv abban maradt ismeretlen okoknál fogva.

Comte a segélyt nem sokára elköltötte; azon reményben élt, hogy a következő évben vagy egy másik *examineur* helyébe választják vagy bármi módon rehabilitálják s ezért kívánja, hogy a segélyt 1845—46-ra is megadják barátai. De Mill közbenjárása nem sikerült; csak Grote küldött még 600 frcot, a töb-

* Robinet i. mű 198. sk. l.

biek többé nem akartak résztvenni. Comte kegyetlenül csalatkozván, Millnek (1845. dec. 18.) egy levelet ír, melyre vissza fogunk térni s melyben fejtegeti, hogy a segélynek nem lenne szabad elmaradnia, annak, a positiv philosophia érdekében, állandónak kellene lennie. S midőn célt nem ért, sőt Mill barátjait még védelmezni is merte, a viszony elhidegült köztük, a levelezés megszűnt, bár egy időben (kivált az asszony társas állására vonatkozólag az 1843-ik évben) igen élénk volt s a barátság véglegesen megszakadt köztük. Mind ezen, az eddigi adatokból meg nem érthető dolgok azt jelzik, hogy Comte-nál nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is nagy változás állott be s e változásnak okait leszünk kénytelenek kutatni.

Itt még csak azt említjük meg, hogy Comte nejétől 1842-ben elvált, miután az (Robinet i. m. 201.) aug. 5-én önkénynt elhagyta házáat. Az elvált nőnek 1844-ig évenként 3000 francot fizetett; mikor helyét elvesztette, 2000-re szállította le, mit élte végéig hűségesen fizetett neki. A viszony köztük az elválás után nem szakadt meg véglegesen, hanem nyugodt barátság színezetét öltötte magára.

Böhm Károly.

(Folyt. köv.)
